Föreningen
Vattenmöllans
Vänner

Europeiska jordbruksfonden för landsbygdsutveckling: Europa investerar i landsbygdsområden

LEADER

Vattenmöllan, Brunnby socken

Byggnadsarkeologisk undersökning och dokumentation
Eva-Marie Nilsson

Innehåll 2

Administrativa uppgifter 3

Inledning 4

Undersökningens förutsättningar 4

Syfte 4

Metod och stratigrafisk analys 5

Resultat och tolkning 5

Hur går man vidare? 9

Källor och litteratur 11

Administrativa uppgifter

Län:	Skåne
Kommun:	Höganäs
Socken:	Brunnby
Objekt:	Vattenmöllan, kvarnränna i kvarnbyggnad å fastigheten Krapperup 19:2
Uppdragsgivare:	Föreningen Vattenmöllans Vänner
Undersökningsperiod:	Maj, aug och sept 2018
Undersökning gjord av:	Eva-Marie Nilsson, fil.mag. historia och medeltidsarkeologi

Inledning

Vattenmöllan i byn Vattenmöllan, Brunnby sn, Höganäs kommun, Skåne län är belägen på den nordvästskånska kusten mellan Mölle och Krapperup. Fastigheten Krapperup 19:2, inom vilken kvarnbyggnaden med kvarnränna är placerad, är sedan 2003 privatägd. Kvarnbyggnaden ingår i riksintresset för kulturmiljövård Kullaberg-Krapperup samt ligger inom naturreservat och medeltida bytomt. År 2004 bildades Vattenmöllekommittén i syfte att bistå ägaren Hans Hansson att bevara den enda kvarvarande vattenkvarnsbyggnaden i Höganäs kommun. Vattenmöllekommittén ombildades 2010 till en ideell förening med kulturhistorisk inriktning benämnd Föreningen Vattenmöllans Vänner. Möllan är omnämnd i skriftligt källmaterial redan på 1600-talet och var i bruk fram till 1897. Föreliggande byggnadsarkeologiska undersökning är utförd av Eva-Marie Nilsson, fil. mag. i historia och medeltidsarkeologi, på uppdrag av Föreningen Vattenmöllans Vänner.

Syfte

Uppdragsgivaren, Föreningen Vattenmöllans Vänner, har under arbetes gång med att renovera kvarnbyggnaden gjort iakttagelser som resulterat i en frågeställning om det ingår en eller flera byggnadsfaser i kvarnrännans murverk. Byggnationen 1758 av nuvarande kvarnbyggnad är väl dokumenterad i skriftligt källmaterial. Dock framgår inte förhållandet till den under 1600-talet omnämnda föregångaren. Syftet med föreliggande byggnadsarkeologiska undersökning har därvid varit att försöka fastställa eventuella olika kontexters inbördes stratigrafiska förhållanden i kvarnrännan samt att ordna upp de olika kontexterna i en sekvens av relativ tid.

Undersökningens förutsättningar

Kvarnbyggnad och möllarebostad är väl dokumenterade genom Caroline Ranbys kulturhistoriska dokumentation från 2004, vilken kompletteras av Regionmuseets rapporter 2005-2013 i samband med åtgärder på kvarnbyggnad och möllarebostad. Ranby har gått igenom befintligt skriftligt källmaterial i Krapperups godsarkiv avseende Vattenmöllan, inte minst vad gäller kvarnens byggnadshistoria. Denna finns dokumenterad genom Krapperups ägares, Petter Gotthard von Kochen, journalanteckningar åren 1734-1764, varför författaren endast hänvisar till de uppgifter Ranby uppger vad avser skriftligt källmaterial ur godsarkivet.

Undersökningen utfördes vid tre olika tillfällen under maj,augusti och september 2018. Av personliga skäl har dock rapportskrivning dragit ut på tiden.

Kvarnrännans murverk saknar fogbruk och utgörs endast av utifrån inträngande silt, lera och humus, vilket omöjliggör en byggnadsarkeologisk analys utifrån fogbruk. Istället fokuseras på att definiera strukturer i murverket. Kvarnrännan var fram till 2004 fylld med inrasade stenmassor och jord. I röjningsarbetet har sten bland annat lagts upp på kvarnrännans murkrön. I övrigt utgår författaren ifrån att övrig sten ligger in situ. Både yttre och inre fasader i kvarnbyggnaden har i nutid omfogats, ommurats och vissa inre fasader har också kalkmålats. Ursprunglig kontext är därvid inte längre möjlig att urskilja.

Vid undersökningstillfällena har kvarnrännan till största delen varit tömd på vatten. Det har dock visat sig vara svårt att tömma rännan helt och hållet på vatten då nytt vatten hela tiden fylls på ur källsprången utmed kvarnrännans botten. Vid något tillfälle har det varit nödvändigt att pumpa ut vatten under tiden som undersökning pågått eftersom rännan snabbt fylldes på och vattennivån steg. Det inträngande källvattnet drar med sig fint grus och slam, varför rännans botten frekvent måste sopas fri från vatten och slam ut genom utloppsrännan. Den yttre kvarnrännan i väster har ej dokumenterats då den är ifrån 2017. Dock tolkas del av yttre kvarnrännans bottenbeläggning.

Metod och stratigrafisk analys.

Inmätning av murverk har gjorts på plats och dokumentation har gjorts på millimeterpapper. En lodad linje gjordes direkt på murverket med krita, vilken utgör baslinje i syfte att definiera nivåskillnader. Murverket har även fotodokumenterats, men kvarnrännan är tämligen smal och lång, vilket gör att hela murverket inte ryms på ett foto. Det har därför varit nödvändigt att ta flera foton av kvarnrännan, vilka därefter sammanförs till ett fotomontage. Inmätning av murverket har överförts till fotodokumentationen i syfte att åskådliggöra denna på ett naturtroget sätt, men finns även på millimeterpapper.

Resultat och tolkning

Allmänt

I kvarnrännan finns järnföremål, vilka dumpats i kvarnrännan och korroderat fast i bottenbeläggningen och därmed överlagrar denna, men skulle till en del också kunna vara järnslagg. I de korroderade högarna finns bland annat spik, och som lösfynd på bottnen hittades två delar av en hästsko samt hästskosöm. Hästskodelar och hästskosöm togs tillvara, lades upp på kvarnstolen samt informerades ägaren. Flera källsprång i bottennivå för med sig lera och sand, som lägger sig som ett slamtäcke över hela kvarnrännan. Inkommande vatten innehåller järn och/eller mangan, som missfärgar stenen och ger en påtaglig lukt i kvarnrännan. Smidesarbeten till kvarnstol eller järnskoning av kvarnsten gjordes på plats och kan härröra från sådant arbete. Då hästskor och hästskosöm sett likadana ut under många år är det omöjligt att sätta in dessa fynd i en viss period. Hästskor och hästskosöm i kvarnrännan kan ha samband med mjöltransporterna eller att mjölnaren själv höll häst.

Måttangivelser

Kvarnrännan är 2,05 m bred längst i väster och i öster, men varierar ner till 1,54 m på det smalaste stället. Generellt är kvarnrännan smalast på en sträcka mellan 2,0 m till 5, 60 m, det vill säga mittpartiet av rännan. Kvarnrännans längd längs norra och södra murverket är 7,65 m respektive 7,70 m. Längst i öster ligger större sten på bottnen, vilka förhindrar en okulärbesiktning av den nedersta delen av rännans östra murverk. Det är osäkert om dessa ingått i en konstruktion och haft en funktion eller är en del av tidigare förfall. Eftersom det blir missvisande att i den östra delen mäta murverkets höjd i kvarnrännan från murkrön till botten med hänsyn till nämnda sten, görs en mätning 1,00 m in från öster i rännans längdriktning samt längst i väster. Mätning görs från översta stenskift men bortses från skift med lössten eller ommurad utjämningssten på murverkets krön ner

till kvarnrännans botten. Kvarnrännan är mellan 1,46 m och 1,65 m högt i dess norra murverk och mellan 1,76 m och 1,90 m i södra murverket.

Beskrivning kvarnrännans murverk mot norr

Murverk av stor gråsten med skolsten lagd i fem förhållandevis jämna skift, bortsett från en sträcka om 3,0 m längst i öster där det är mer oroligt i murverkets skiftesgång. Murverket ligger i förband med östra murverket samt går en av kvarnrännans bottenstenar in under murverket. Inom detta område förekommer generellt fler storleksvariationer av sten i murverket jämfört med murverket mot söder. I samma område är det understa skiftet till en del bestående av mindre sten, liksom längst i väster . Murverket ligger i förband med det västra murverket i dess nedre del, medan det högre upp är otydligt, vilket kan bero på ommurning i samband med att ta fram västerporten. På murkrönet ligger ett utjämningsskift av lös sten i varierande storlek, som ej har inräknats vid mätning av murverkets höjdmått. Ställvis saknas sten i utjämningsskiftet eller har skiftet blivit omrört, troligen på grund arbeten som pågått i kvarnhuset. I mittpartiet som motsvaras av den sträcka där kvarnrännan är smalare, är första stenskiftet mer utskjutande och generellt skiljer sig murverket i det att det lutar något inåt rännan.

Beskrivning kvarnrännans murverk mot söder

Murverk av stor gråsten i fem förhållandevis jämna skift med stor skolsten. Det översta skiftet på murverkskrönet är ett utjämningsskift av mycket mindre sten lagt i kalkbruk under senare år. Detta skift har ej inräknats vid mätning av murverkets höjdmått. Generellt är stenen i murverket större än stenen i det norra murverket, vilket förklarar differensen i höjd. Dock syns mindre sten i första skiftet mot kvarnrännans bottennivå i den östra och den västra delen. Liksom i det norra murverket är första stenskiftet mer utskjutande och generellt skiljer sig murverket i det att det lutar något inåt rännan. Kvarnrännans södra murverk ligger i öster emot det östra murverket medan det i väster ligger i tydligt förband med kvarnrännans västra murverk. I murverket mellan två sten kunde urskiljas en skärva av en mattallrik med blå dekor. Det har tyvärr ej gått att identifiera mönstret. Fyndet fotograferades men lämnades in situ. Skärvan behöver inte tillhöra det kulturlager som hör ihop med murverkets uppförande utan kan mycket väl ha forslats dit av vatten och satt sig i fogarna mellan stenen.

Beskrivning kvarnrännans murverk mot öst

Murverket i kvarnrännan mot öster uppvisar en otydlig skiftesgång, som påminner om norra murverkets östra del med vilket det ligger i förband. Murverkets nedre del skyms av de stora stenar som är placerade på kvarnrännans botten framför muren. Det är otydligt om dessa ingått i en konstruktion. Murverket går in bakom det södra murverket och ligger således inte i förband med detta i dess övre parti. Den undre delen av murverket skyms av ovan nämnda sten.

Beskrivning kvarnrännans murverk mot väst

Murverket i kvarnrännans västra del har varit föremål för ommurning i delar i samband med att öppningen till västerporten togs upp 2005. I denna del av kvarnrännan finns öppningen ut till den yttre delen av kvarnrännan. Mätt vid basen är öppningen placerad 0,70 m från söder, är 1,00 m bred och 0,35m från det norra murverket. Murverket är alltså söder om öppningen dubbelt så brett som murverket norr om öppningen. Murverket ligger i tydligt förband med det södra murverket, och det ligger även i förband med det norra murverket i dess nedre del. Högre upp är det otydligt, vilket kan

ha sin förklaring i ommurningen i västra murverket i samband med nedrivning av sekundärt murverk för västerporten

Beskrivning kvarnrännans botten

Från mätpunkten 1,00 m in från öster i rännans längdriktning har inmätts kvarnrännans fall i förhållande till den lodade linjen och konstateras att fallet är 0,20 m på en sträcka om 2,0 m invid den södra muren och 0,35 m invid den norra murverket. Fallet finns i sin helhet i kvarnrännans östra del mellan mätpunkten 1,0 m och 3,0 m från öster räknat. Övrig del av kvarnrännan mot väster är med liten variation plan och ligger på samma nivå.

Kvarnrännans botten består av flera olika kontexter i form av bottenbeläggning av olika stenmaterial. Längst i öster ligger ovan nämnda stora stenar (se avsnitt kvarnrännans murverk mot öst). Stenarna vilar på gråstenshällar, vilka överlagras av nämnda stora stenar. Gråstenshällarna ligger i fallande nivå, tydligast i söder vilket påminner om en trappformation. Den norra delen är något otydligare då någon häll verkar saknas och ett område består av mindre sten. Men det är ändå tydligt som två parallella spår. I norr överlagras hällarna av kvarnrännans stående murverk. Kontexten sträcker sig ca 3,20 m från kvarnrännans östra del mot väster.

Därefter följer mot väster en kontext med vad som synes vara stora kalkstenflisor. De stora flisen ligger parvis på rad och följer fortsatt två spår, större flis i söder och något mindre mot norr. Det skulle kunna vara stora delar av förbrukad kvarnsten, vilka kunde tillverkas av kalksten, men det finns tyvärr inget annat som antyder att det skulle vara delar av kvarnsten. I mitten ligger ett par tunnare gråstenar, som överlagrar stenflisorna. Kontexten, som , som utgör lägsta nivå i kvarnrännan är nästan helt plan och täcks av slam. Kontexten sträcker sig från 3,20 m från öst till 5,60 m, alltså ett område om 2,4 m. Flisen överlagras inte av något murverk.

Fortsatt mot väster följer ett område, som består av flera kontexter, då olika material ingår i området. Från öster räknat ligger först en del mindre gråsten i hela rännans bredd, och mot det södra och västra murverket ligger en kvarnsten av mindre format. Strax intill utloppsrännan ligger också en mindre kvarnsten. I utloppsrännan ligger gråsten, som en del av murverket följt av en trappformation utanför rännan bestående av från öster en kvarnsten, därefter gråsten.

Hypotes/tolkning

Fas 1

Kvarnhuset har varit mindre, men rännan antas ha haft samma bredd som nuvarande ränna, dock har den varit kortare. Rännan bestod av det område om 2,40 m där bottenmaterialet utgörs av kalkflis. Tolkning görs utifrån bottenbeläggningen samt att murverket i norr och söder har en något annorlunda karaktär då kvarnrännan i detta parti är något smalare, har svagt en avvikande riktning, har tydligare grundstenar samt lutar inåt. Möjligen kan det ha rört sig om en skvalta och att granithällarna i öster använts som underbyggnad för vattenrännan i trä. Möjligen hör denna fas samman med kvarnen som omnämns 1629,[1] men det kan tidsmässigt ligga mycket längre tillbaka i tid. I kontext tillhörande en yngre fas finns tre kvarnstenar nedlagda i kvarnrännans västra del. Dessa

kvarnstenarna kan inte ha utgjort stenar till en hjulkvarn, då stenarna i kvarnrännan är betydligt mindre i storlek. En kvarnsten till en hjulkvarn är större än en kvarnsten till en skvalta. Kvarnstenarna till den senare hjulkvarnens stenpar ska ha omfattat 9 spann, motsvarande ca 135 cm.[2] Det är inte troligt att man forslat kvarnstenar någon annanstans ifrån för att lägga i kvarnrännan som bottenmaterial. Det är mer troligt att materialet redan funnits på plats, vilket talar för att kvarnen tidigare fungerat som skvalta alt dubbelskvalta, men det kan ligga långt tillbaka i tid. Men det kan också ha funnits en annan skvalta längs bäcken, varifrån stenarna kommer. Noteras kan att storleksmässigt var kvarnhusen till en skvalta ungefärligt 4-6 alnar i fyrkant, men variationerna var stora.[3] Kvarnrännan i detta skede var i så fall 4 alnar lång, över vilket kvarnhuset bör ha varit placerat.

Fas 2

I den andra fasen drivs kvarnen som en hjulkvarn med ett stenpar, vilket framgår av det nya kontraktet som upprättas med möllaren i samband med att den nya hjulkvarnen är färdigbyggd 1758. Det framgår av detta dokument att den nya kvarnen, som byggs 1758, har två par stenar med tillhörande gångverk i motsats till den gamla kvarnen som hade ett stenpar 1753.[4] Dock är det okänt vilken typ av hjulkvarn det rör sig om eller när denna etablerades. Med tanke på fallhöjden kan det även från början ha varit en överfallskvarn. Vid en synehandling 1702 nämns att det saknas en ränna vid synetillfället. Kvarnen är dessutom i dåligt skick, vilket den var redan 10 år tidigare[5] Möjligen är det förbigångsrännan som saknas, vilken inte är utmärkt på Anton Ciöpingers karta över hemmanet Wattugården från 1718. Däremot finns kvarndammen inritad på kartan, och i tillhörande text benämns kvarnen "Watuqvarn" samt nämns även att kvarnen endast maler och vår och höst då det är vattenflod, dvs att tillgången på vatten är rikligare [6] I von Kochens journalanteckningar noteras att kvarnen fick nya stenar 1736 och åtminstone en ny sten 1744.[7] Det betyder att den reparerats sedan 1702 och var funktionsduglig efter det.

Kvarnrännan bör ha förlängts i samband med en effektivare kvarndrift, oavsett när i tid detta skett. Det bör alltså senast ha samband med ombyggnationen 1758, men troligen redan tidigare åtminstone åt väster. Murverket ändrar karaktär något och kvarnrännan är i väster bredare och skiftar bottenbeläggning, liksom i öster. Kvarnrännan belades med för ändamålet lätt åtkomligt material, vilket betyder trasiga kvarnstenar och plan gråsten. Samtidigt kan en förlängning av kvarnrännan gjort åt öster, men denna kan ha legat utanför själva kvarnhuset. Då bruk saknas och byggmaterialet är natursten är det svårt att urskilja kontexters begränsningar. En hypotes är att den västra delen av kvarnrännan har varit överbyggd av det möllehus som omnämns 1702 som bestående av nio väggerum.[8]

[2] Ranby 2004, s 24.
[3] Ek 1962. s.8.
[4] Ranby 2004, s. 23.
[5] Ranby 2004, s. 17.
[6] LMSG, Brunnby socken Krapperup nr 1-15, Geometrisk avmätning 1718.
[7] Ranby 2004, s. 19.

Fas 3

Byggnation av ett nytt kvarnhus 1758 med dubbla kvarnhjul och dubbla kvarnstenar. Man rev den gamla kvarnen och omnämns att man gräver för grunden och samtidigt rensar ur kvarnrännan.[9] Samtidigt byggdes en helt ny grund till kvarnhuset, som byggs i natursten istället för som det tidigare i skiftesverk. Förmodligen rev man endast de delar av möllehuset som utgjordes av överbyggnaden över kvarnverket. Det framgår också av von Kochens anteckningar att medan murarna murade upp husets gavel och takläkten slogs fast arbetade godsets folk samtidigt på vattenrännan medan murargesällerna började hänga upp takteglet. Därefter nämns att man stenlade vattenrännan, och vidare att inspektorn efter att allt annat arbete var slutfört utförde något arbete med att befästa grunden med stenar i vattengraven.[10] Frågan är vad man menar med att stenlägga vattenrännan. Den kan ha varit lägre i höjd, stenmassor kan ha rasat in, som lades upp igen eller man lade i sten i kvarnrännans botten. Det är omöjligt att besvara då stenen i kvarnrännans botten med endast ett undantag ligger under befintligt murverk.

Den grund som grävs åt söder och öster för nuvarande möllehus förefaller läggas utanför vattenrännans murverk. Muren mot söder inklusive vattenrännans murverk är nämligen mycket bred, ca 2 m. Det förklarar också problemen med källsprången, som det finns gott om åt söder. Det kan ha orsakat mycket problem att gräva en ny grund utanför kvarnrännans murverk. Kvarnrännan mot öst och mot nordost kan vid denna tidpunkt varit skadad eller lagts om, då detta murverk har har en orolig skiftesgång och har mer samma karaktär som murverket ovan kvarnrännan. Kvarnrännans östra murverk går in bakom södra murverket och ligger således inte i förband med detta utan kan istället vara en del av hela det nya östra murverket. Kvarnrännans södra murverk har av detta skäl enbart lagts mot det östra murverket. Det måste ha orsakat problem eftersom murverket i så fall inte "låses". Inspektorns arbete med att befästa grunden med stenar i vattengraven har möjligen samband med de stora stenarna i kvarnrännans östra del, som till del stöttar både det östra murverket och dess hörn.

Sammanfattningsvis kan man beskriva det så att möllehuset i sten uppförs runt kvarnrännan, som i alla fall delar är intakt, trots att kvarnen omnämns som förfallen. Det innebär att den del av kvarnrännan som varit placerad utanför huset nu hamnar innanför huset.

Hur går man vidare?

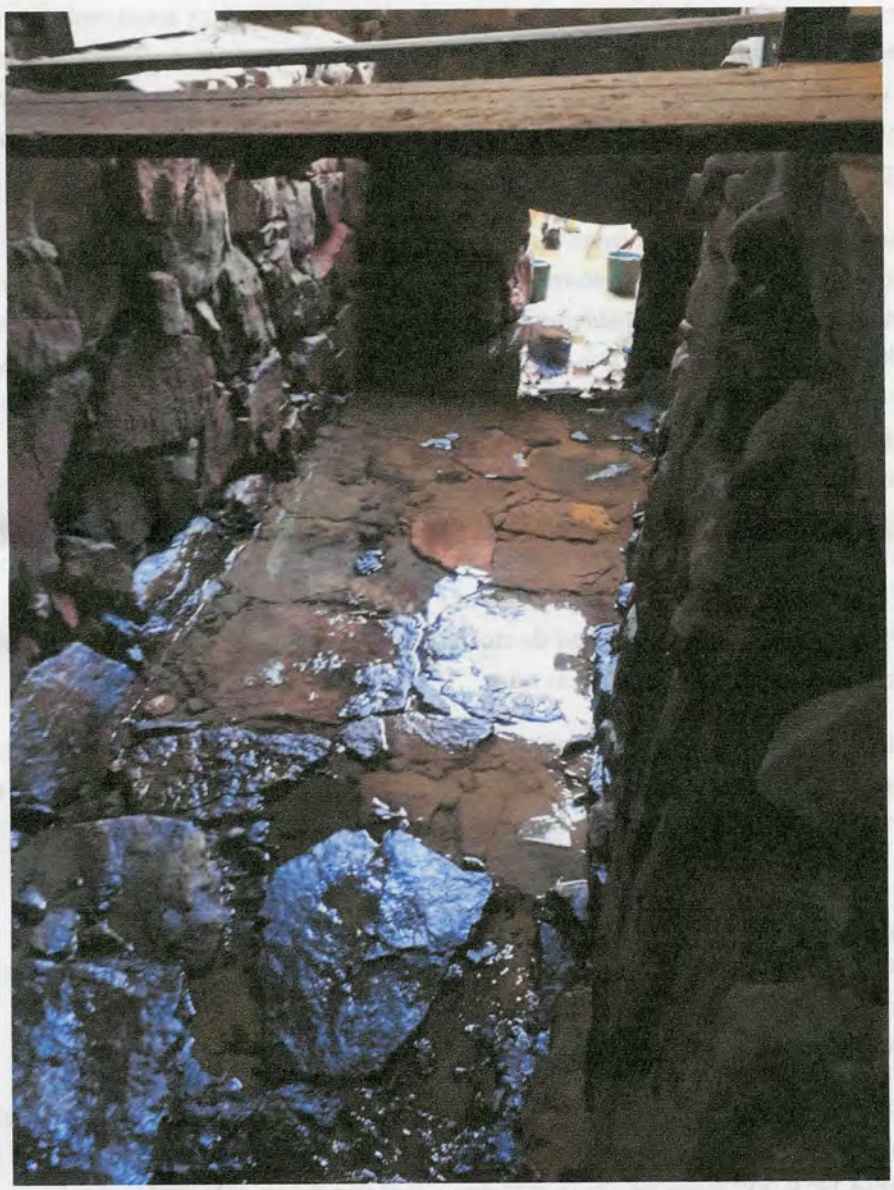
En fjärde fas kan tänkas vara byggnation av nuvarande möllarebostad. Den gamla möllarebostaden låg kvar i norr och var inte så bred som nuvarande byggnad vid denna tidpunkt. Vid en syneförrättning 1841 var den nya möllarebostaden uppförd.[11]

Hur förhåller sig öppningen i kvarnhusets nordöstra hörn till den tidigare möllarebostaden och dess föregångare? I murverket på utsidan löper en linje, som tyder på att takfallet kan ha varit lägre. På en karta upprättad 1819-20[12] löper en väg in mot den nordöstra delen av kvarnbyggnaden och idag syns tydligt en stenor inom rummet. Stenorbeläggning som golvbeläggning inne i hus förekommer. Det

[9] Ranby 2005, s. 22.
[10] Ranby 2004, s. 22.
[11] Ranby 2004, s. 23.
[12] LMMG, 12-BRU-26, Karta över samfällda utägorna till Krappars by, Möllehessle, Bärekull, Wattenmöllan, Gylleröd, Mölle mfl. byar 1822.

kan mycket väl ha funnits ingång i nordost för de bönder som kom till kvarnen för att lämna in säd eller hämta sin malda mjöl. Vi byggnationen av nuvarande möllarebostad kom ingången att vara placerad till hälften bakom kvarnhuset, varför man satte igen öppningen. Murverk och trappor i detta utrymme kan eventuellt ge kompletterande upplysningar kvarnbyggnadens olika byggnadsfaser och därmed ytterligare information om kvarnen.

Bilder:

Kvarnrännan mot väster.

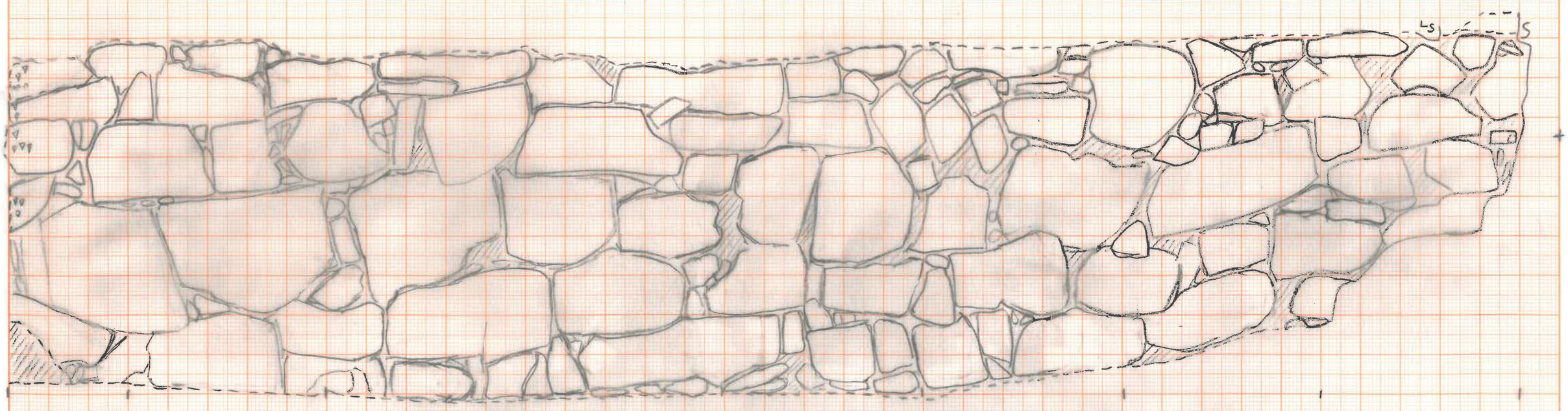
Kvarnhusets nordöstra hörn

Källor och litteratur

Lantmäterimyndighetens arkiv, Gävle (LMMG)
Kartor med beskrivningar.
Lantmäteristyrelsens arkiv, Gävle (LMSG)
Kartor med beskrivningar.
Ek, Sven B: *Väderkvarnar och vattenmöllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia*, Lund 1962.
Ranby, Caroline: *Krapperup mellan renässans och skiftesreformer. Borgen och byarna 1550-1850*, Nyhamnsläge 2003.
Ranby, Caroline: *Vattenmöllan, Brunnby socken, kulturhistorisk dokumentation 2004 med preliminärt åtgärdsprogram.*

Vatten mätlar, Brunnbyn
Skala 1:20
Eva-Maria Viklund 2019

N

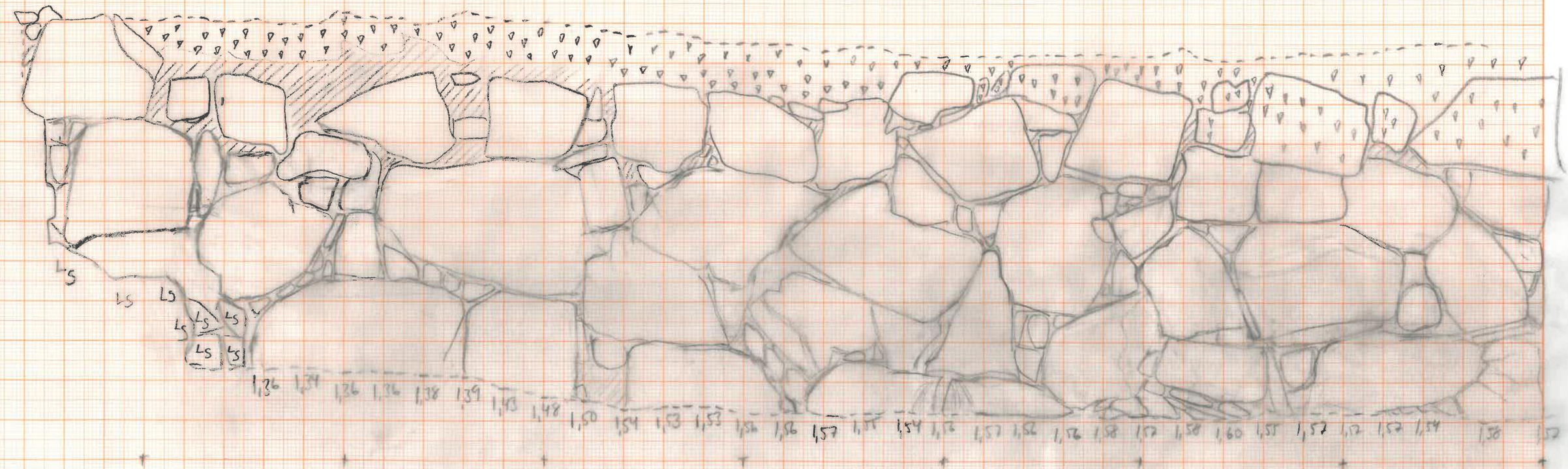

Vattenmöllan, Brunnby 20

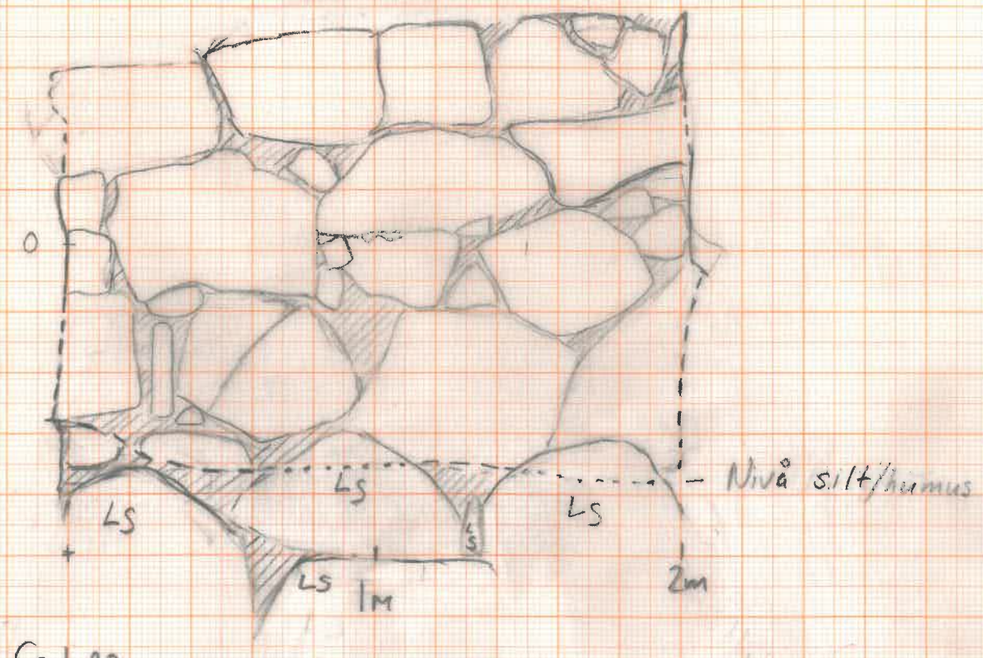
Skala 1:20

Eva-Maria Nilsson
2019

N

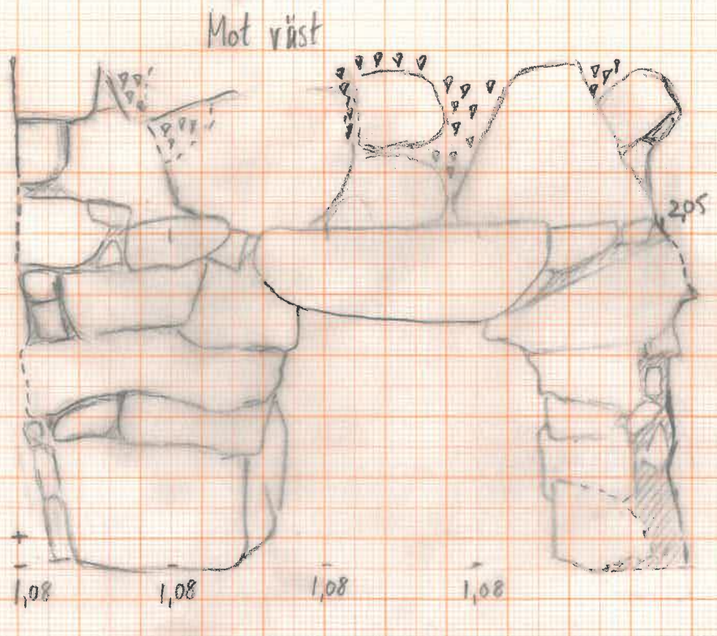
Mot öst

Ca 1,20

N ←

Mot väst

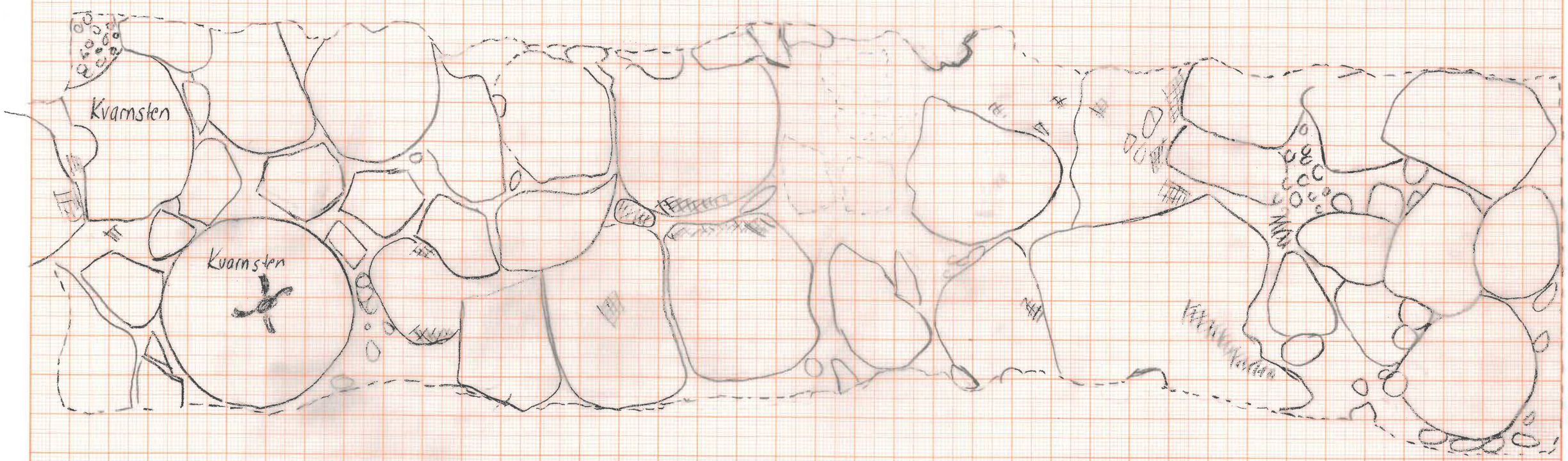
→ N

KALK

Silt/humus

LS Lös sten - ingår ej i murverket

Vattenmöllan, Brunnby sn
Skala 1:20
Eva-Marie Nilsson

Schaktgräns

Korroderat järn/ järnslagg

Silt

Vattenmöllan, Brunnbyn

Skala 1:20

2019 Eva-Marie Nilsson